

УДК 338.43:332.155+332.3
© 2013

Л.Ю. МЕЛЬНИК,
доктор економічних наук

Т.В. ВІЛЬХОВА,
аспірант

**ПРОДУКТИВНЕ
ВИКОРИСТАННЯ ТА
ВІДНОВЛЕННЯ РОДЮЧОСТІ
ЗЕМЕЛЬ АГРАРНИХ
ПІДПРИЄМСТВ**

Досліджено продуктивність використання земельних ресурсів та відновлення родючості ґрунтів в аграрних підприємствах, визначено основні причини, що зумовлюють зниження родючості і можливі напрями вирішення даної проблеми.

Загально визнано, що земельні ресурси є основою господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. З огляду на обмеженість площ сільськогосподарських угідь і навіть їхнє скорочення (в Україні за період 1990–2011 рр. вони зменшилися майже на 5 млн га, або 11,8 %) сьогодні важливого значення для подальшого розвитку сільського господарства набуває підвищення продуктивності їх використання. За радянських часів потенціал земельних угідь використовувався не в повній мірі. Україна на найродючіших землях у світі не змогла вирішити продовольчу проблему на належному рівні. Вона відставала у цьому відношенні від економічно розвинених країн світу. Цим і пояснюється необхідність проведення аграрної реформи, земельної зокрема.

Здійснені роздержавлення й приватизація землі, на жаль, поки що не дали очікуваних позитивних результатів. Особливо це стосується збереження й відновлення родючості ґрунтів в абсолютній більшості сільськогосподарських підприємств. Тут маємо навіть від'ємний результат.

Різні аспекти земельних відносин в пореформений період, продуктивне використання земельних угідь та відновлення їхньої родючості, зокрема, вже неодноразово висвітлювалися у вітчизняній економічній літературі. Цим питанням присвятили наукові праці А.Є. Данкевич, В.Я. Месель-Веселяк, А.М. Москаленко, П.Т. Саблук, М.М. Федоров, Д.В. Шиян та інші вчені.

Водночас, незважаючи на значні наукові добробки з цього питання, тут є ще певні напрями, які мають дискусійний характер або недостатньо обґрунтовані. Зокрема, важливою є проблема вдосконалення орендних відносин, які поки що негативно впливають на збереження й відновлення родючості ґрунтів.

Дослідження проблеми підвищення продуктивності використання сільськогосподарських земель, відновлення родючості ґрунтів та можливих напрямів їхнього вирішення й стало метою наукової статті.

Результати досліджень та їх обговорення. Підвищення продуктивності використання земельних ресурсів є однією із найважливіших проблем в усьому світі. За даними експертів ООН, нині понад 40 країн світу (більше 1 млрд людей) страждають від нестачі продовольства, фактично голодують. Україна в цілому практично досягла продовольчої безпеки з точки зору забезпечення фізіологічної достатності харчування. У 2011 р. у розрахунку на одну особу середньодобове споживання становило 2953 ккал, для порівняння в розвинених країнах світу цей показник становить 3300–3800 ккал, а граничний мінімальний рівень – 2500 ккал. Водночас в Україні існує розбалансованість структури споживання низки продуктів харчування з точки зору співвідношення раціональних і фактичних норм споживання, так званий індикатор достатності споживання. У 2011 р. він становив по м'ясу і м'ясним продуктам 63,7 %, молоку і молочним продуктам – 53,9 %, фруктам, ягодам та винограду – 58,9 % [4; 5, с. 160]. При цьому йдеться про країну, яка не тільки може повністю забезпечити продовольчу безпеку держави, але й стати одним із найважливіших гравців на світовому аграрному ринку, ситуація на якому останніми роками стрімко змінюється і є надто сприятливою для розвитку вітчизняного аграрного сектору. Тобто Україна має величезні природні багатства для ведення сільськогосподарського виробництва і розв'язання не лише національної, а й світової продовольчої проблеми. Однак нині агропромислове виробництво України не здатне забезпечити навіть власне населення всіма

основними продуктами харчування в межах раціональних норм споживання, не кажучи вже про експортну складову [3, 4].

Отже, в Україні є потреба і можливість підвищити продуктивність використання земельних угідь, що є основою забезпечення продовольчої безпеки в кількісному і якісному вимірах та експорту сільськогосподарської продукції, попит на яку в останні роки зростає.

Учені економісти-аграрники використовують такі поняття, як “ефективне використання земельних ресурсів”, тобто досягнення максимального ефекту за мінімальних витрат ресурсів. “Продуктивне землекористування” фактично є складовою, сегментом “ефективного використання земель”. У цьому випадку йдеться про одержання певних результатів у землеробстві, без урахування витрат, що пов’язані з виробництвом [7].

Економічну продуктивність землекористування визначають насамперед за показниками виробництва валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (у т.ч. рослинництва й тваринництва), урожайності сільськогосподарських культур з 1 га зібраної площі в центнерах або тоннах. До речі, останній показник найбільш точно характеризує продуктивність землекористування, а тому розглянемо динаміку урожайності по Україні (таблиця). Як бачимо, у 2011 р. урожайність по всіх сільськогосподарських культурах була вищою, ніж у 1990 р. По роках урожайність нерівномірна, оскільки вона істотно визначалася погодними умовами. Отже, якщо виходити з урожайності 2011 р., то продуктивність землекористування перевищує дореформений 1990 р.

Відносно вартісного показника – виробни-

цтва валової продукції сільського господарства по всіх категоріях господарств у постійних цінах 2010 р., то у 2011 р. цей показник становив 629,4 тис. грн, у 1990 р. – 677,8 тис. грн, тобто у 2011 р. на 7,1 % менше [5, с. 44].

Важливо відмітити, що резерви підвищення врожайності в Україні значні. Про це свідчить той факт, що врожайність наша істотно поступається цьому показнику економічно високорозвинених країн, хоча ми маємо один із кращих земельних потенціалів. Так, у середньому за 2006–2009 рр. у країнах ЄС урожайність пшениці становила 52,6 ц/га, кукурудзи – 66,7, цукрових буряків – 644 ц/га. В Україні за 2008–2011 рр. відповідно пшениця – 32,0 ц/га, кукурудза – 51,7, цукрові буряки – 328,5 ц/га [5, с. 88–90]. Відомі й шляхи використання резервів. Головні з них – запровадження в землеробстві досягнень науки й техніки, збільшення внесення добрив, культура землеробства тощо. Усе це потребує чималих коштів і тривалого часу. Зазначимо лише, що одним із важливих факторів підвищення урожайності сільськогосподарських культур є збільшення посівних площ. Групування сільськогосподарських підприємств за розмірами зібраної площі у 2011 р. засвідчило, що в підприємствах з площею до 50 га (а це 54,5 % до загальної їхньої кількості) урожайність зернових та зернобобових культур становила 22 ц/га. Вона підвищувалася від групи до групи і досягла 50,6 ц/га в тих підприємствах, де зібрана площа становила більше 3000 га (тобто підвищилася у 2,3 раза) [5, с. 103].

Продуктивне використання земельних угідь залежить у значній мірі від інтенсифікації виробничих процесів і родючості ґрунтів. Однак інтенсифікація в землеробстві повинна здійс-

Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц/га зібраної площі*

Культури	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Зернові та зернобобові культури	35,1	19,4	26,0	34,6	29,8	26,9	37,0
Цукрові буряки (фабричні)	275,6	176,7	248,2	356,2	314,9	279,5	363,3
Соняшник	15,8	12,2	12,8	15,3	15,2	15,0	18,4
Картопля	116,8	121,6	128,4	138,7	139,3	132,5	168,0
Овочі	149,0	112,3	157,1	173,9	182,8	173,6	195,0
Плоди та ягоди	42,7	38,4	63,7	64,4	70,7	78,2	84,9
*[5, с. 86].							

снюватися в комплексі з відновленням родючості ґрунтів. А це потребує додержання науково обґрунтованих сівозмін, внесення необхідної кількості добрив, використання захисного землеробства, зокрема сучасних систем обробітку ґрунту, мінімальний (поверхневий) і нульовий (прямий) висів. На жаль, у землеробстві України порушуються ці умови, що призводить до втрати ґрунтовим покривом родючості. Нині це є головною проблемою землекористування. Адже йдеться про головну складову національного багатства, пріоритетний ресурс у рослинництві. Сталість зростання обсягів виробництва у ньому, ефективність аграрних підприємств та їхня конкурентоспроможність на перспективу залежать від збереження й відновлення родючості ґрунтів, а по можливості і поліпшення останньої. Прикро, що нині в абсолютній більшості аграрних підприємств це питання не вирішується на належному рівні. Скажімо, в колгоспах і радгоспах в цілому землеробство здійснювалося відповідно до наукових систем. Принаймні баланс витрат і повернення поживних речовин у рослинництві істотно не порушувався.

За роки державної незалежності в ґрунтового покриву спостерігаються загрозливі явища. Зокрема, занедбані хімічна меліорація ґрунтів і зрештуване землеробство, розбалансована система насінництва, у разі зменшилися обсяги внесення мінеральних і органічних добрив, не використовуються науково обґрунтовані сівозміни. Як наслідок – масо дефіцитний баланс гумусу і поживних речовин, а зрештою деградацію ґрунтового покриву, що призводить до зниження продуктивності первинного й унікального виробничого ресурсу в сільському господарстві – земельних угідь, втрати значних площ продуктивних земель. Процеси дегуміфікації протягом останніх 20 років протікали з достатньо високою інтенсивністю. У період 1986–2005 рр. (три тури агрономічного обстеження) вміст гумусу в сільськогосподарських угіддях України зменшився на 0,5 %. Найродючіші у світі чорноземи перетворилися у ґрунти зі середнім рівнем родючості і продовжують погіршуватися [2]. Відбувається очевидна загроза продовольчій безпеці країни. У цілому продуктивність земельних ресурсів і якість виробленої продукції знижуються, а затрати на неї зростають.

Отже, у сучасних умовах найбільш актуаль-

ним завданням у землеробстві є, як мінімум, призупинити руйнацію його бази, потенціалу родючості, забезпечити процес його відновлення і по можливості поліпшення. Питання це складне. До нього мають відношення всі землеробські установи, науковці, особливо агротехнічного й біологічного напрямів, учені-економісти – аграрники зокрема. У вирішенні цієї проблеми зацікавлені не тільки аграрії, але й усе суспільство. Адже й за приватної власності земля була і залишається основним національним багатством країни, що перебуває під особливою охороною держави (Земельний кодекс України від 25.10.2001).

Визначення й усунення основних причин, які зумовлюють дисбаланс у витраті поживних речовин та їхньому поверненні, потребують спеціального дослідження та запровадження заходів, які допоможуть розв'язати цю головну проблему землекористування у сільськогосподарському виробництві. Визначимо лише головні причини, що зумовлюють зниження родючості ґрунтів. Їх можна розділити на дві групи.

1. *Істотне зменшення обсягів використання в землеробстві органічних і мінеральних добрив.* Останніми роками фізіологічна потреба в добривах для реалізації генетичного потенціалу сільськогосподарських культур задовольняється 14–15 %, а це призводить до виснаження ґрунту [1]. Негативно впливає на збереження ґрунтового покриву і використання застарілих технологій обробітку ґрунту, тобто техніки, що руйнує його структуру. Агропідприємства недостатньо використовують агрегати, які за один прохід виконують кілька операцій, нульові технології обробітку ґрунту тощо. За роки незалежності в сільському господарстві України практично в усіх агроструктурах порушуються науково обґрунтовані системи сівозмін, які, між іншим, були традиційними в колгоспах і радгоспах. Крім того, занедбані й такі ґрунтозахисні заходи, як збереження захисних лісосмуг, фактично зруйновані гідротехнічні протиерозійні споруди, а відповідно скоротилися і площі зрештуваних та осушуваних земель. За останні 10 років обсяги вапнування зменшено в 26–40 разів, результатом чого стали втрати 20–40 % врожаю на цих ґрунтах [1].

2. *Національні особливості ринково-підприємницького середовища, яке сформовано в сільському господарстві.* Існуюча в СРСР система відновлення родючості ґрунтів на порядок

перевищувала існуючу сьогодні. Йдеться про ринкові умови взагалі. Їхній головний принцип – еквівалентний обмін забезпечує одержання прибутку (за умови додержання суспільно необхідних витрат). Оскільки земля є головним ресурсом у сільському господарстві, то усі агровиробники зацікавлені в дотриманні балансу витрат поживних речовин у ґрунті та їхньому надходженні (“закон повернення поживних речовин”). Адже це є основою стабільного й ефективного відтворення галузей землеробства. Шкода, що в сільському господарстві України не забезпечується міжгалузевий еквівалентний обмін (у межах АПК існує “диспаритет цін” щодо сільського господарства),

прибутковість галузі недостатня, а близько 17 % агропідприємств є збитковими. Доречно, питання відтворення родючості ґрунту більшість агропідприємств вирішують за залишковим принципом. Негативно впливає на відновлення родючості ґрунту і короткострокова оренда договорів земельних паїв (80 % з них укладаються на термін до 5 років). І взагалі, як вважає В. Геєць: “...Той, хто взяв землю в оренду, зовсім не несе за її якість жодної відповідальності. Це слабе місце наших стратегій” [6, с. 38].

Більшість науковців наголошують, що і “сучасна державна політика використання земельних ресурсів в Україні не забезпечує збереження родючості ґрунтів...” [3, с. 10].

Висновки

Останніми роками проблема продуктивного використання земельних угідь більш-менш вирішується. Водночас ситуація із збереженням потенціалу родючості ґрунтів є загрозливою. Йдеться навіть про руйнацію головного виробничого ресурсу землеробства. Як наслідок, продуктивність земельних ресурсів і якість виробленої продукції знижується, а затрати на неї зростають. Тобто від цього несуть втрати як агровиробники, так і суспільство в цілому. У решті-решт маємо взаємозалежну проблему. Нестача коштів у землеробів змушує їх вирішувати питання відтворення родючості ґрунту за залишковим принципом і не у повній мірі (порушувати баланс витрат і повернення поживних речовин). А це призводить до зменшення цих коштів і зниження прибутковості в цілому, тобто до посилення процесу зниження родючості землі.

Вихід необхідно шукати в підвищенні прибутковості агропідприємств, передусім за рахунок вирішення проблеми “диспаритету цін”. А без державного втручання цю проблему не вирішити. І головне, що сама держава має стати безпосереднім учасником розв’язання найбільш актуальної нині проблеми землеробства – забезпечення збереження й відновлення родючості ґрунтів. Ринкові принципи не в змозі вирішити це завдання. У цьому зв’язку слушною є думка тих науковців, які вважають, що в умовах глобального характеру втрат родючості в землеробстві України охорона та відтворення родючості ґрунтів – один із першочергових напрямів аграрної політики держави. Пропонується утворити спеціальний фонд у складі державного бюджету як джерело економічного стимулювання підвищення родючості ґрунтів [2].

Бібліографія

1. Березюк С.В. Сучасні проблеми землекористування в сільському господарстві / С.В. Березюк // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 48–53.
2. Бойко Л.Ф. Формування економічного механізму збереження потенціалу родючості земель / Л.Ф. Бойко // Агросвіт. – 2012. – № 1. – С. 7–10.
3. Кирилов Ю.С. Роль сільгоспвиробників у забезпеченні продовольчої безпеки України в умовах глобалізації / Ю.С. Кирилов, І.В. Осадчук // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 121–128.
4. Сіренко Н.М. Органічні продукти харчування у забезпеченні продовольчої безпеки України / Н.М. Сіренко // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 43–48.
5. Статистичний збірник “Сільське господарство України” за 2011 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2012. – 386 с.
6. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: збірник матеріалів чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників (Київ, 16–17 жовтня 2012 р.). – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – 762 с.
7. Уланчук В.С. Шляхи підвищення ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах регіону / В.С. Уланчук, Л.П. Альошкіна // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 10–14.

Рецензент – доктор економічних наук, професор **Н.К. Васильєва**